

Իսկ ինքը Գեղամը նորից դառնում է հիշյալ դաշտը, և նույն լեռան ստորոտում, մի ամուր ձորակում շինում է մի դաստակերտ և անունը դնում է Գեղամի, որ հետո նրա թոռան՝ Գառնիկի անունով կոչվեց Գառնի: Վերջերը, Վաղարշակի թոռան՝ Արտաշեսի ժամանակ, սրա սերունդներից մի պատանի է եղել Վարաժան անունով, եղջերուների, այծյամների և վարազների որսերում հաջողակ, ուժեղ և ճիշտ նետաձիգ: Սրան Արտաշեսը նշանակում է արքունական որսերի վրա և շներ է պարգևում Հրազդան կոչված գետի ափերին: Սրանից, ասում են, առաջ է եկել Վարաժնունյաց տունը: Այս Գեղամը, ինչպես ասացինք, տարիներ ապրելով սերեց Հարմային, որից հետո էլ ապրելով մեռավ և իր որդուն՝ Հարմային հրամայեց Արմավիրում բնակվել:

Այս Հայկը՝ Թորգոմի որդին, Թիրասի որդին, Գամերի որդին, Հաբեթի որդին, - հայաստանցիների նախնին է. և այս են նրա ցեղերն ու սերունդները և նրանց բնակության երկիրը: Այնուհետև ասում է Մար Աբասը, նրանք սկսեցին բազմանալ և երկիրը լցնել:

Հարման տարիներ ապրելով սերեց Արամին:

Արամի մասին պատմում են, թե շատ քաջագործություններ է կատարել հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, որի անունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են մեր երկիրը, ինչպես հույները Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ: Բայց սրա ընդարձակ պատմությունն ու քաջագործությունները, թե ինչպես և որ ժամանակ կատարվեցին՝ եթե կամենաս՝ այս գրքից դուրս կգետեղենք, իսկ եթե քիչ՝ կգետեղենք հենց այստեղ³⁶:

ԺԳ

ԱՐԵՎԵԼՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՈՒ ՀԱՂԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՅՈՒՔԱՐ ՄԱԴԵՍԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

---

36 Շատ տարօրինակ է թվում, որ Խորենացին, որ այնքան քիչ պատմական նյութ ունի Առաջին գրքի համար՝ առաջարկում է Արամի մասին պատմված բազմաթիվ քաջագործությունները կամ գրքից դուրս գետեղել (ինչպես պարսից առասպելները), կամ նույնիսկ բաց թողնել: Մար Աբասի մատյանում գրված է եղել, թե այս պատմությունները փոքր և աննշան մարդիկ հավաքել են գուսանական երգերից: Սեբեոսի Մար Աբասյան աղբյուրն էլ երևի նկատի ունենալով Խորենացու այս վերաբերմունքը՝ բոլորովին բաց է թողել Արամի գործերը, միայն նրա անունն է հիշում:

Եվ որովհետև մեզ հաճելի թվաց քո հրամանով մեր հանձն առած նեղությունն ավելի մեծ բովանդակություն համարել, քան ուրիշներից առաջարկված ուրախություններն ու կերուխումը, ուստի համաձայնեցինք կարճառոտ մեջ բերել զրույցները Հայկական Արամի վարած պատերազմների մասին: Սա աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը, լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ինչպես օտարացեղ ազգերը ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա:

Այս Արամը Նինոսի ասորեստանցիներին և Նինվեին տիրելուց քիչ տարիներ առաջ, շրջակա ազգերից նեղվելով՝ ժողովում է հարազատ, քաջ և աղեղնավոր մարդկանց մի բազմություն, մոտ հինգ բյուր մարդ, վարժ նիզակավոր շատ ուժեղ երիտասարդներ, հաջողակ ձեռքերով, սրտոտ ու պատերազմելու հմուտ: Նա պատահում է հայոց սահմաններին մոտ մեղացիների քաջերին, որոնց առաջնորդում էր մի ոմն Նյուքար Մադես, մի հպարտ և պատերազմասեր մարդ, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը: Դրանք մի անգամ քուշանների նման ասպատակելով սմբակներով ոտնակոխ արին Հայաստանի սահմանները և Մադեսը երկու տարի իրեն ենթարկեց Հայաստանը: Արամը հանկարծակորեն նրա վրա հարձակվելով արևը ծագելուց առաջ՝ կոտորեց նրա բազմաթիվ ամբոխը և իրեն՝ Նյուքարին էլ, որ Մադես էր կոչվում, ձեռքակալ անելով բերեց Արմավիր և այնտեղ պարսպի աշտարակի ծայրին հրամայեց պատին վարսել, երկաթե ցից մխելով ճակատի մեջ՝ ի ցույց դնելով անցորդներին և բոլոր այնտեղ եկվորներին, իսկ նրա երկիրը մինչև Զարասպ կոչված լեռը իրեն ծառայեցնելով հարկատու դարձրեց մինչև Նինոսի թագավորելն Ասորեստանի և Նինվեի վրա:

Իսկ Նինոսը Նինվեում թագավորելով՝ մտքումը պահած ուներ իր նախնիի՝ Բելի վրեժի հիշատակը, զրույցներից լսած լինելով երկար տարիներ մտածում էր վրեժխնդիր լինել, դիտելով ու սպասելով նպաստավոր ժամանակի, որպեսզի քաջ Հայկի սերունդներից սերմանված ամեն մի արու ժառանգ ոչնչացնի: Բայց կասկածելով, այսպիսի ձեռնարկությունը կարող է նրա թագավորության կորստյան պատճառ դառնալ, իր չար խորհուրդը թաքցնում է, Արամին հրամայում է առանց կասկածի իր իշխանությունը վարել, իրավունք է տալիս մարգարտե վարսակալ կրել և իր երկրորդը կոչվել: Բայց բավական է այսքան ասվածը, որովհետև մեր առաջիկա գործը թույլ չի տալիս երկար կանգ առնել մեր պատմության սկզբում:

ԺԴ

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿՌՎԻ ՈՒ ՀԱՂԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՅԱՊԻՍ ՔԱԱՂՅԱՅԻ ՄԱՍԻՆ, ՆԱԵՎ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ՈՒ ՄՅՈՒՍ ՀԱՅՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Կարճառոտ խոսքերով հիշատակենք ինչ որ սրանից հետո նույն մատյանում պատմվում է սրա քաջագործությունների մասին արևմուտքում և ասորեստանցիների հետ կռիվը, դեպքերի պատճառն ու նշանակությունը միայն հայտնելով և գործի ընդարձակությունը համառոտ խոսքերով ներկայացնելով:

Նույն այս Արամը արևելցիների հետ ճակատամարտը վերջացնելուց հետո նույն գործությամբ շարժվում է Ասորեստանի կողմերը, այնտեղ ևս գտնում է իր երկրի մի ուրիշ ոչնչացնող՝ Բարշամ անունով, հսկաների ցեղից, չորս բյուր սպառազեն հետևակներով և հինգ հազար հեծյալներով, նա խիստ հարկերով սաստիկ նեղելով անապատ էր դարձրել իր ամբողջ շրջակայքը: Արամը պատերազմով նրան ընդհարվելով՝ հալածում էր նրան Կորդուքի միջով և շարժվում է Ասորեստանի դաշտը, շատերին կոտորելով, իսկ Բարշամը նրա զինակիներին հանդիպելով սպանվում է: Այս Բարշամին ասորիները երկար ժամանակ աստվածացրած պաշտում էին նրա բազմաթիվ քաջագործությունների պատճառով: Իսկ Ասորեստանի դաշտերի մեծ մասը Արամը գրավեց և հպատակության մեջ պահեց երկար ժամանակ:

Իսկ ինչ քաջագործություններ որ սա կատարեց արևմտյան կողմը Տիտանյանների դեմ, մենք դեռ պետք է պատմենք: Սա դեպի արևմուտք շարժվում է առաջին Հայքի վրա չորս բյուր հետևակ և երկու հազար հեծյալ զորքերով, հասնում է կապադովկացոց կողմերը, մի տեղ, որ այժմ Կեսարիա է կոչվում: Որովհետև նա արևելյան և հարավային ազգերը նվաճել և հանձնել էր այս երկու ցեղերին՝ արևելքը Միսակյաններին և Ասորեստանի կողմերը Կադմոսի տան հաջորդներին, այլևս ոչ մի տեղից կասկած չունեք՝ ուստի երկար ժամանակ մնաց արևմուտքում: Այստեղ նրան պատերազմով հանդիպում է Տիտանյան Պայապիս Քաադյան, որ բռնացել գրավել էր տարածությունը երկու մեծամեծ ծովերի միջև, այսինքն Պոնտոսի և Օվկիանոսի: Արամը նրան ընդհարվելով վանում և փախցնում է ասիական ծովի մի կղզի. այնտեղ երկրի վրա հսկելու համար նա թողնում է Մշակ անունով մեկին իր ցեղից և մի բյուր զորք, ինքը վերադառնում է Հայաստան:

Բայց այդ երկրի բնակիչներին հրաման է տալիս սովորել և խոսել հայերեն, այս պատճառով հույները մինչև այսօր այդ երկրամասը կոչում են Պոտին Արմենիան, որ թարգմանվում է առաջին Հայք: Իսկ այն դաստակերտը, որ Արամի կուսակալ Մշակը շինեց իր անունով և փոքր պարսպով պատեց, այդ երկրի հին մարդիկ կոչում էին Մաժաք, կարծես չկարողանալով ճիշտ արտասանել, հետո նա ուրիշներից ավելի ընդարձակ շինվելով կոչվեց Կեսարիա: Միննույն կարգով՝ այդ տեղերից մինչև իր բուն սահմանները շատ անբնակ տեղեր բնակիչներով լցրեց, որոնք կոչվեցին Երկրորդ և Երրորդ Հայք, նաև Չորրորդ Հայք³⁷: Այս է բուն և ճշմարիտ պատճառը մեր՝

---

37 Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք անուններով Հայաստանի հունական մասի ստորաբաժանումները սահմանված են Հուստինիանոս կայսեր 31-րդ նովելլայով 536 թվի

արևմտյան կողմը Առաջին և Երկրորդ, այլև Երրորդ և Չորրորդ Հայք անվանելու: Իսկ ինչ որ ոմանց կողմից այլ ձևով է կոչվում հունական կողմերում՝ մեզ ընդունելի չէ, ուրիշներն ինչպես կամենան:

Սա այսպես հզոր և անվանի եղավ, ուստի սրա անունով են մինչև այսօր մեր շրջակա ազգերը մեր երկիրը անվանում, ինչպես ամենքին հայտնի է: Սա ուրիշ շատ քաջագործություններ էլ է կատարել, բայց ինչքան որ ասացինք՝ բավական ենք համարում:

Բայց թե ինչու այս բաները թագավորների բուն մատյաններում կամ մեհենական պատմություններում չհիշատակվեցին, թող այս մասին ոչ ոք չերկրայի ու չկասկածի: Նախ՝ որ այս ժամանակը Նինուսի թագավորությունից առաջ է, երբ ոչ ոք այսպիսի բաների հոգ չեր տանում, երկրորդ՝ որ նրանք հարկավոր և կարևոր չէին համարում օտար ազգերի, հեռավոր աշխարհների հին լուրերն ու նախնական գրույցները իրենց թագավորների կամ մեհյանների մատյաններում գրել, մանավանդ որ պարծանք և պատիվ չէր օտար ազգերի քաջությունը և հերոսական գործերը հիշատակել: Բայց թեպետև սրանք բուն մատյաններում չկան, սակայն, ինչպես Մար Աբաս Կատինան պատմում է, փոքր և աննշան մարդկանց ձեռքով գուսանական երգերից ժողովված են արքունի դիվանում: Մի ուրիշ պատճառ էլ բերում է նույն մարդը, թե ինչպես իմացա, Նինուսը հպարտ և անձնասեր մարդ լինելով և կամենալով միայն իրեն ցույց տալ իբրև սկիզբ աշխարակալության, ամեն տեսակ քաջության և կատարելության, հրամայում է նախնիների բազմաթիվ մատյաններ, որոնք վերաբերում էին զանազան տեղերի և առանձին մարդկանց քաջագործություններին՝ այրել, իսկ իր ժամանակակիցների վերաբերյալ գրվող մատյանները՝ դադարեցնել, և գրել միայն այն, ինչ որ իրեն է վերաբերում: Բայց այս կրկնելն ավելորդ էր:

Այս Արամը տարիներ ապրելով սերեց Արային, որից հետո էլի շատ տարիներ ապրելով մեռավ:

մարտի 18-ից: Նույն նովելայից երևում է, որ այս թվականից առաջ էլ գոյություն են ունեցել Առաջին և Երկրորդ Հայք: Քանի որ Խորենացու Պատմության մեջ հիշատակվում են այս չորս Հայքն էլ, այս հանգամանքը ծառայել է իբրև անժխտելի ապացույց, թե Պատմությունը գրված է 536 թվից հետո: Այս բանն առաջին անգամ ցույց տվեց Գուտշմիտը Բրիտանական Հանրագիտարանում զետեղված իր հոդվածում: Մեր “Խորենացու առեղծվածի շուրջը” աշխատության մեջ մենք ցույց ենք տվել, որ մեր ձեռքը հասած Խորենացու Պատմությունը սկզբնագիր չէ, այլ խմբագրություն ավելի ուշ ժամանակի (Է-Ը դարերում), և կրում է ընդմիջարկության հետքեր: Այսպիսի ընդմիջարկություն է «Որպես զԱ առ Ք» և այլն: (Ծանոթ. 4.): Նույնպիսի ընդմիջարկություն ենք համարում նաև «Երրորդ» և «Չորրորդ Հայք» բառերը, որի նշան կարելի է համարել «այլև» շաղկապը, որ երկու անգամ գործ է ածված և կարծես նոր ավելացրած «Երրորդ և Չորրորդ» բառերը կցում է սկզբնագրում եղած Առաջին և Երկրորդ Հայքին:

ԺԵ

ԱՐԱՅԻ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ ՇԱՄԻՐԱՄԻ ԿՈՂՄԻՑ ՏՐՎԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Արան Նինոսի վախճանվելուց քիչ տարիներ առաջ խնամակալ դարձավ իր հայրենիքին Նինոսից նույնպիսի շնորհի արժանանալով՝ ինչպիսի շնորհի արժանացավ և իր հայր Արամը: Բայց այն վավաշոտ և անառակ Շամիրամը շատ տարիներից ի վեր նրա գեղեցկության մասին լսած լինելով, ցանկանում էր նրան տեսնել, բայց հայտնի կերպով չէր համարձակվում որևէ բան անել: Իսկ Նինոսի վախճանվելուց կամ Կրետե փախչելուց հետո, ինչպես համոզված էմ, Շամիրամը իր ախտը համարձակ պատվելով՝ Արա Գեղեցիկի մոտ պատգամավորներ է ուղարկում ընծաներով ու նվերներով և շատ աղաչանքներով ու պարզների խոստումով խնդրում է գալ Նինվե իր մոտ՝ կամ իրեն կին առնել ու թագավորել այն ամենի վրա, որոնց թագավորում էր Նինոսը, և կամ նրա ցանկության կամքը կատարել ու մեծամեծ նվերներով խաղաղությամբ իր տեղը դառնալ:

Երբ պատգամավորները շատ անգամ երթևեկություն կատարեցին և Արան չհամաձայնեց, Շամիրամը սաստիկ չարանալով, պատգամավորությունը դադարեցրեց հետո, առնում է իր զորքի բազմությունը և շտապում է գնալ հասնել Հայաստան Արայի վրա, բայց որքան դեմքից կարելի էր գուշակել, շտապում էր ոչ այնքան նրան սպանելու կամ հալածելու, որքան նվաճելու կամ իր ձեռքը գցելու, որպեսզի իր ցանկության կամքը կատարի, որովհետև մոլեգին կրքի պատճառով, երբ նրա մասին խոսք էր լինում, կատաղի տոփանքով այրվում էր, ինչպես տեսնելիս լինեք: Փութով գալիս հասնում է Արայի դաշտը, որ նրա անունով կոչվեց Այրարատ: Ճակամարտը պատրաստելիս նա իր զորականներին պատվեր է տալիս, եթե դեպքը բերի, պետք է ջանալ կենդանի պահել Արային: Կովի ժամանակ Արայի զորքը ջարդվում է, Արան էլ ընկնում է պատերազմի մեջ Շամիրամի կտրիճներից: Հաղթությունից հետո տիկինը դիակապուտներ է ուղարկում ճակատամարտի տեղը՝ ընկած դիակների մեջ փնտրելու իր ցանկալի տարփածուին: Արային գտնում են մեռած քաջամարտիկների մեջ: Հրամայում են նրան տանել դնել ապարանքի վերնատանը: Երբ հայոց զորքը պատրաստվում էր նորից պատերազմելու Շամիրամ տիկնոջ հետ, Արայի մահվան վրեժն առնելու համար, - Շամիրամն ասում է. «Ես իմ աստվածներին հրամայեցի նրա վերքերը լիզել, և նա կկենդանանա»: Միննույն ժամանակ նա հույս ուներ կախարդական դյուրությամբ Արային կենդանացնել, տոփական ցանկությունից ցնորված: Բայց երբ դիակն սկսեց նեխել, հրամայեց գցել նրան մի մեծ վիհի մեջ ու

ծածկել, իսկ իր սիրականներից մեկին ծածուկ զարդարելով նրա մասին այսպիսի լուր է տարածում. «Աստվածներն Արային լիզելով ու կենդանացնելով մեր փափագն ու ցանկությունը կատարեցին, ուստի այսուհետև նրանք ավելի ևս արժանի են մեզանից պաշտվելու և փառավորվելու իբրև մեզ ուրախացնողներ և մեր կամքը կատարողներ»: Նաև մի ինչ-որ արձան է կանգնեցնում աստվածների անունով և մեծամեծ զոհերով պատվում է նրան, ցույց տալով, իբր թե աստվածների այս գործությունը կենդանացրեց Արային: Այսպիսի լուրեր տարածելով Հայաստանում և բոլորին համոզելով՝ հուզմունքը խաղաղեցնում է:

Արայի մասին կարճառոտ այսքանն էլ բավական է հիշատակել: Նա տարիներ ապրելով սերեց Կարդոսին:

ԺԶ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐԱՅԻ ՄԱՀԻՑ ՀԵՏՈ ՇԱՄԻՐԱՍԸ ՇԻՆՈՒՄ Է ՔԱՂԱՔԸ, ԳԵՏԻ ԱՄԲԱՐՏԱԿԸ ԵՎ ԻՐ ՏՈՒՆԸ

Այսպիսի հաջող գործերից հետո Շամիրամը կարճ ժամանակով մնում է այն դաշտում, որ Արայի անունով կոչվեց Այրարատ, բարձրանում է երկրի հարավակողմն ընկած լեռնային վայրերը, որովհետև ամառային եղանակ էր, կամենում էր հովիտներում և ծաղկավետ դաշտերում զբոսնել: Եվ տեսնելով երկրի գեղեցկությունը, օղի մաքրությունը, բխող մաքուր աղբյուրները, կարկաչահոս ու բարձրագնաց գետերը՝ նա ասում է. «Պետք է այսպիսի բարեխառն կլիմայում, մաքուր ջրերով երկրում մեզ համար քաղաք և բնակության արքունիք շինել, որպեսզի տարվա շրջանի մի չորրորդ մասը, այսինքն ամառային եղանակը, ամեն տեսակ վայելչությամբ անցկացնենք Հայաստանում, իսկ մյուս երեք մասը, օղի զով ժամանակը, կյանք վայելենք Նինվեում»:

Շատ տեղերով անցնելով՝ գալիս հասնում է աղի ծովակի եզերքը արևելյան կողմից, տեսնում է ծովի ափին մի երկայնաձև բլուր, որ երկարությամբ ձգվում էր դեպի արևմուտք՝ հյուսիսային կողմում մի փոքր թեքությամբ, իսկ հարավային կողմից ուղղահայաց դեպի երկինք բարձրացած մի կանգուն ու անթեք քարաժայռ կար: Սրանից դեպի հարավ հեռուն տարածվում էր մի դաշտանման երկայնաձև հովիտ, որ լեռան արևելյան կողմից իջնում էր ծովի ափը, ընդարձակ և գեղեցիկ ձորի ձևով, նրա միջով հոսում էին լեռներից իջնող, ծործորներից ու հովիտներից քամվող քաղցրահամ ջրեր, որոնք լեռների ստորոտների մոտ միավորվելով՝ ծավալվում, գեղեցիկ գետեր

էին կազմում: Հովտաձև ձորակի մեջ ոչ սակավ շէներ կային՝ ջրերի աջ ու ձախ կողմերում գետեղված: Այս հաճելի բլուրից դեպի արևելք կար մի փոքրագույն լեռ³⁸:

Այս տեղի վրա աչք դնելով՝ այրասիրտ և վավաշոտ Շամիրամը հրամայում է անմիջապես Ասորեստանից և իր իշխանության մյուս տեղերից փափագած տեղը բերել չորս բյուր և երկու հազար սևագործ բանվորներ, վեց հազար ընտիր փայտագործ, քարագործ, պղնձագործ և երկաթագործ արհեստավորներից, որոնք ըստ ամենայնի կատարյալ լինեն իրենց գործի մեջ, և գործը հրամանի համապատասխան կատարվում է: Անմիջապես բերվեցին բազմաթիվ սևագործ բանվորներ և բազմարվեստ հմուտ վարպետներ: Եվ հրամայում է՝ նախ գետի ամբարտակը շինել ապառաժ խոշոր քարերով, կրի և ավազի շաղախով, շատ լայն և բարձր, որ մինչև այժմ, ինչպես ասում են, հաստատ մնում է: Գետի այս ամբարտակի ճեղքվածքներում այդտեղի մարդիկ, ինչպես լսում եմ, փախչում ամրանում են ասպատակությունների և գաղթականությունների ժամանակ, որպես թե ամրանալիս լինեին ապառաժ լեռների գագաթներին: Եվ եթե մեկը կամենա փորձել՝ չի կարողանա ամբարտակի շինվածքից պոկել թեկուզ պարսատիկի մի փոքր քար, որչափ էլ աշխատի: Եվ երբ մարդ նայի քարերի շուրջն եղած կրի ծեփին, նրան այնպես է թվում, թե ճարպ է ածած այնտեղ: Այսպես երկար ասպարեզներով ամբարտակն անցկացնելով՝ հասնում է քաղաքի համար որոշված տեղը: Այստեղ հրամայում է բազմությունը շատ խմբերի բաժանել և ամեն մի խմբի վրա դեկավար նշանակել վարպետներից ընտիրներին, և այսպես խիստ լարված աշխատանքի մեջ պահելով՝ քիչ տարիներից հետո գլուխ է բերում հրաշալի շինվածքը, ամուր պարիսպներով ու պղնձակերտ դռներով: Քաղաքի մեջ շինում է նաև բազմաթիվ ընտիր ապարանքներ, կրկնահարկ և եռահարկ, զարդարված տեսակ – տեսակ գույնզգույն քարերով, և ամեն մեկում պատուհաններ ըստ հարմարության³⁹: Քաղաքը մասերի է բաժանում գեղեցկագույն և ընդարձակ փողոցներով: Շինում է նաև չքնաղ և զարմանալու արժանի բաղնիքներ, համապատասխան քաղաքի դիրքին և պիտույքներին և բուրաստանների ու ծաղկանոցների ոռոգման համար, իսկ մյուս մասը անց է կացնում ծովակի աջ և ձախ ափերով՝ քաղաքի և բոլոր շրջակայքի ոռոգման համար: Քաղաքի ամբողջ արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է դաստակերտներով, վարսագեղ սաղարթախիտ ծառերով՝ զանազանակերպ պտուղներով ու տերևներով, և այնտեղ տնկում է բազմաթիվ առատաբեր և գինեբեր այգիներ: Պարսպած քաղաքն ամեն կերպ հոյակապ ու հռչակավոր է դարձնում և մեջը բնակեցնում է մարդկանց անթիվ բազմություն:

---

38 Շատ ճիշտ և գեղեցիկ է Վանի բլուրի և շրջակայքի տեղագրությունը: Ինչպես այս տեղերից, այնպես էլ շարունակությունից երևում է, որ Պատմահայրն անշուշտ եղել է այս տեղերում և իր աչքով տեսել է - Բլուրից դեպի արևելք գտնված փոքրագույն լեռը Վարագա լեռն է:

39 Բնագրում գրված է «Ըստ պատեհի իւրաքանչիւր՝ արեգակնակս»: Մենք թարգմանեցինք «ամեն մեկում պատուհաններ ըստ հարմարության»:

Իսկ քաղաքի վերի ծայրը և այնտեղի հրաշալի շինվածքները մարդկանց շատերին անհասկանալի են մնում և պատմելու հնարավորություն չկա: Այդտեղ գազաթի շուրջը պարիսպ քաշելով՝ ներսը շինում է դժվար մտնելու և դժվար դուրս գալու ինչ – որ ծածուկ և ահեղի արքայանիստ շինվածքներ: Դրանց շինության որպիսությունը մենք ոչ ոքից ճշտությամբ չենք լսել, ուստի հարմար չենք դատում մեր պատմության մեջ հյուսել, այսքան կասենք, թե ինչպես լսել ենք, սրանք բոլոր թագավորական գործերի մեջ առաջին և վեհագույն են համարվում:

Իսկ քարածայռի դեպի արեգակը դարձած կողմը, որտեղ այժմ և ոչ մի գիծ կարող է մարդ գծել երկաթով, այսպիսի կարծր քարի մեջ զանազան սենյակներ, ննջարաններ, գանձարաններ և երկար վիհեր՝ հայտնի չէ ինչ բանի համար, հրաշակերտեց: Իսկ քարածայռի ամբողջ երեսը հարթելով, ինչպես հարթում են մեղրամոմը⁴⁰, վրան շատ գրեթե գրել տվեց, որոնց տեսքը միայն բոլորին զարմացնում է⁴¹: Եվ ոչ միայն այստեղ, այլև Հայոց աշխարհում, շատ տեղերում արձաններ կանգնեցրեց և նույն գրերով իր մասին ինչ – որ հիշատակ հրամայեց գրել, և շատ տեղերում նույն գրով սահմաններ էր հաստատում:

Ահա ասացինք ինչ գործեր որ Շամիրամը կատարել է Հայաստանում:

---

40 Բնագրում՝ «իբրև գրչաւ զմում հարթեալ»: «Գրիչը» այստեղ չի նշանակում մեր այժմյան գրիչը, կամ սագի փետուրինը կամ եղեգից կտրածը, այլ հին ժամանակ Հռոմում գործածվող մի երկաթե ձողիկ, մի ծայրը սուր, մյուսը տափակ, որը գործ էին ածում՝ մեղրամոմի վրա գրելու համար: Մեղրամոմը հարթ սփռում էին տախտակի վրա, գրչի սուր ծայրով վրան գծում էին գրվելիք նյութը: Երբ կարիքը անցնում էր՝ այդ գրվածը հարթում էին գրչի տափակ կողմով և նորից գրում, և այսպես անվերջ: Հետաքրքրական է, որտեղից հայտնի է եղել Խորենացուն այս հին գրչի գործածությունը, արդյոք Հռոմում է տեսել, որտեղ կարճ ժամանակ եղել է Աղեքսանդրիայից վերադառնալիս, թե Հայաստանում էլ որևէ տեղ գործածվելիս է եղել, որ անկարելի չէ, քանի որ հռոմեացիները շատ հաճախ պատերազմական գործերով եղել են Հայաստանում, և հայերը կարող էին նրանցից օրինակ առնել:

41 Խոսքը սեպագիր արձանագրությունների մասին է, որոնցով ծածկված է Վանա բլուրի արևելյան սեպացած քարածայռի երեսը: Այս արձանագրությունները մատչելի դարձան արևելագետներին շնորհիվ գիտնական Շուլցի, որ ֆրանսիական ակադեմիայի հանձնարարությամբ 1827-ին եկավ Վան և ընդօրինակեց արձանագրությունները և գրեց մանրամասն նկարագրություն: Սեպագիր արձանագրությունները և Շուլցի նկարագրությունները տպագրվեցին, բայց ինքը Շուլցը վերադարձին սպանվեց քյուրդ ավազակներից: Թե այս արձանագրությունները և թե Հայաստանում ուրիշ շատ տեղերում սփռված մյուս սեպագիր արձանագրությունները Խորենացին վերագրում է Շամիրամին՝ այն աստիճան հայերի մեջ մոռացված էր հիշատակը նրանց իսկական հեղինակների, Ուրարտյան թագավորների: Նույնիսկ սեպագիր գրերը՝ «նայողների զարմանքն են շարժում»:

ԺԷ

ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ԿՈՏՈՐԵՅ ԻՐ ՈՐԴԻՆԵՐԻՆ, ԵՎ ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԶՐԱԴԱՇՏ ՄՈԳԻՅ ՓԱԽԱՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ՄԵՌԱՎ ԻՐ ՆԻՆՎԱՍ ՈՐԴՈՒ ՁԵՌՔՈՎ

Սա շարունակ ամառները, երբ գալիս էր հյուսիս, Հայաստանում շինած իր ամառանոցային քաղաքը, կուսակալ և Ասորեստանի ու Նինվեի վերակացու էր թողնում Զրադաշտ Մոգին, Մարաց նահապետին: Եվ այս այսպես երկար ժամանակ կարգադրելով՝ նրան է վստահում վարել իր իշխանությունը:

Եվ հաճախ իր որդիներից հանդիմանվելով իր սաստիկ վավաշոտ և անառակ վարքի պատճառով՝ նրանց բոլորին կոտորում է, ազատվում է միայն ամենափոքրը՝ Նինվասը: Նա իր ամբողջ իշխանությունն ու գանձերը բարեկամներին ու սիրականներին պարգևելով՝ որդիների մասին ամեննին հոգ չի տանում: Որովհետև նրա ամուսինն էլ, Նինոսը, ոչ թե ինչպես ասվում է, մեռավ ու թաղվեց նրա ձեռքով Նինվեում, արքունիքում, այլ գիտենալով նրա ախտասեր և չարասեր բարքը՝ թողեց թագավորությունը և փախավ գնաց Կրետե: Իսկ երբ որդիները չափահաս և խելահաս դարձան, նրան այս բոլորը հիշեցրին, կարծելով թե նրան ետ կդարձնեն դիվական տոփանքից, և նա իր որդիներին կտա իշխանությունն ու գանձերը: Սրա վրա ավելի զայրանալով՝ Շամիրամը կոտորում է բոլորին, կենդանի է մնում միայն Նինվասը, ինչպես վերն ասացինք:

Իսկ երբ Զրադաշտը տիկնոջ դեմ մի սխալանք գործեց, և մեջտեղը հակառակություն ընկավ, Շամիրամը նրա դեմ պատերազմ սկսեց, որովհետև մարացին մտադրվել էր ամենքի վրա բռնանալ: Երբ պատերազմը սաստկացավ, Շամիրամը փախուստ տվեց Զրադաշտից և դիմեց Հայաստան: Այստեղ Նինվասը վրեժխնդրության համար ժամանակ գտնելով՝ մորն սպանում է և ինքը թագավորում է Ասորեստանի Նինվեի վրա: Ահա Շամիրամի մահվան մասին էլ ասացինք, թե ինչից և ինչպես տեղի ունեցավ:

ԺԸ

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ,ԹԵ ՀԱՍՏԱՏԱՊԵՍ ՆԱԽ ՏԵՂԻ Է ՈՒՆԵՑԵԼ ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԵՏՈ ՆՐԱ ՄԱՀԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ